УДК 821.512.145

Ә.М. Закирҗанов

М. ҖӘЛИЛНЕ ӨЙРӘНҮ ФӘНЕ: ХӘЗЕРГЕ ТОРЫШЫ ҺӘМ БУРЫЧЛАР

В статье рассматривается современное состояние джалиловедения и задачи дальнейших исследований. Изучению творчества героя-патриота М. Джалиля посвящено множество книг и научных статей. Достаточно глубоко изучены жизненный путь поэта, борьба с фашизмом в плену, этапы и особенности творчества. В то же время возникла необходимость изучения творчества М. Джалиля исходя из современных реалий на новых методологических принципах. Перспективным является изучение духовного наследия поэта на основе генетических связей с тюрко-татарской и Восточной литературами, а также выявление типологических общностей с русско-европейскими литературами.

Ключевые слова: татарская литература, Муса Джалиль, поэзия, литературоведение, опыт, задачи.

The article deals with the current state of Jalil studies and the tasks of further research. Many books and scientific articles are devoted to the study of the work of the patriotic hero M. Jalil. The poet's life, the struggle against fascism in captivity, the stages and features of creativity have been thoroughly studied. At the same time, it became necessary to study M. Jalil's creativity based on modern realities and new methodological principles. The study of the poet's spiritual heritage on the basis of genetic ties with the Turkic-Tatar and Eastern literatures, as well as the identification of typological similarities with Russian-European literature is apromising direction of the research.

Keywords: Tatar literature, Musa Jalil, poetry, literary studies, experience, tasks.

Әдәбият-сәнгать өлкәсендә хезмәт итеп, мираслары кардәш халыклар арасында танылу алган Кол Гали һәм Мөхәммәдьяр, Тукай һәм Исхакый, Такташ һәм Җәлил, С. Хәким һәм Х. Туфан, А. Гыйләҗев һәм Т. Миңнуллин һ.б. белән татар халкы хаклы рәвештә горурлана ала. Алар арасында Муса Җәлил үзгә урын алып тора. Җәлил иҗаты һәм батырлыгы, милли чикләрне үтеп, кешелек дөньясында гуманизм өчен көрәштә үлеме белән үлемсезлек яулап алган шәхесләрнең берсе буларак бәяләнеп килә. Шагыйрь – иҗаты һәм батырлыгы белән милләтнең йөз аклыгы символына әверелеп, татар халкын бөтен дөньяга танытуга иң зур өлеш кертүчеләрнең берсе. Шуңа да Җәлил шәхесен һәм иҗатын өйрәнү, батырлыкның тамырларын ачу белән бергә, аның иҗат серләрен, үзенчәлекләрен, бүгенгебез һәм киләчәгебез өчен әһәмиятен билгеләү изге бурыч булып тора.

Җәлил иҗатын өйрәнү ул – һәр яңа буынга шагыйрь шәхесен, иҗатын таныту, гыйбрәтле үрнәк итеп күрсәтү, күңелләренә Җәлил яклаган идеалларны сеңдерү, гомумән, үз халкың мәнфәгатьләре белән яшәүнең асылын ачу, милли үзаң һәм гомумкешелек

кыйммәтләрен яклау һәм саклау, шуларга нигезләнеп яшәү һәм хезмәт итү идеяләрен җиткерү дигән сүз. М. Җәлилнең кеше һәм гражданин буларак күрсәткән эш-гамәле кешелек тарихына гомере бәрабәренә явызлыкка каршы көрәш символы булып кереп калды. Ә инде үлем көтеп ятканда язган шигырьләре тупланган «Моабит дәфтәрләре»нең һәр строфасы, һәр тезмәсе шагыйрьнең күңел халәтен чагылдырып, җан авазы булып яңгырый. Аларда батыр рухлы, олы йөрәкле, кешелек идеалларына тугры калган көрәшче шагыйрьнең мәһабәт образы калка.

М. Җәлил бай мирас калдырган кебек, аның тормышын һәм иҗатын өйрәнү буенча да зур эш башкарылган. Теге яисә бу автор иҗатын өйрәнү фәне тикшеренү объектын һәм предметын төгәл билгеләүне, фәнни-теоретик һәм методологик базага нигезләнүне таләп итә [Закирзянов, 2019, с. 81–82]. Нәкъ менә методологик яктан карaганда Җәлил иҗатын тикшерүдә шактый төрлелек һәм чуарлык күзгә ташлана. Бу, бер яктан, Җәлил иҗатының гаять катлаулы һәм каршылыклы юллар үтеп илгә кайтуы, икенче яктан, яшәп килгән система таләпләре, чор идеологиясе йогынтысы белән аңлатыла. Җәлилне өйрәнүдә таяныч, этәрелеп китү ноктасы булып аның турындагы хезмәтләрнең библиографик күрсәткече тора. Бу өлкәдә төрле елларда җитди эш башкарылган. Ә. Кәримуллин 1961 елда «Муса Җәлил: библиография (1919–1961)» хезмәтен чыгара. 1976 елда КДУ фәнни китапханәсе хезмәткәрләре тырышлыгы белән «Муса Җәлил: библиографик күрсәткеч (1919–1973)» хезмәте басыла, аның дәвамы буларак, 1987 елда «Муса Җәлил: әдәбият күрсәткече (1974–1984)» ике телдә чыга. Ә. Кәримуллин тарафыннан эшләнгән татар филологиясе буенча авторефератлар һәм диссертацияләр (1998 елга кадәр) күрсәткече дә бу мәсьәләне тулыландыра [Каримуллин, 2000]. М. Җәлил иҗаты буенча 11 диссертация яклана: Р. Бикмөхәммәтов (1955), Н. Юзиев (1956), Г. Кашшаф (1960), В. Воздвиженский (1968), И. Зәбиров (1971), Р. Мостафин (1971), Й. Исәнбәт (1970), Ә. Мәхмүдов (1980), С. Арсланова (1982), К. Бадыйков (1982). Г. Кашшаф һәм Р. Мостафин иҗатлары буенча диссертация язган Л. Бәдретдинова, А. Мостафина хезмәтләрендә дә М. Җәлил иҗатына кагылышлы байтак материал урын алган.

Билгеле булганча, Җәлил иҗатын өйрәнүдә берничә этап аерып чыгарыла. Беренчесе – сугышка кадәрге чор белән бәйле. Җәлил иҗаты 1919 елда башлана, ә инде 1922 елда Казанга килгәч, ул актив рәвештә мәдәни тормышка кереп китә. 1920–1930 елларда «Барабыз», «Орденлы миллионнар» җыентыклары, шулай ук «Авыру комсомолец», «Хат ташучы», «Сагыну», «Алтынчәч» кебек әсәрләре җәмәгатьчелекнең игътибарын җәлеп итә. Алар буенча байтак мәкаләләр язылса да, гомуми күзәтү һәм бәяләү өстенлек итә, әдипнең стиль үзенчәлекләренә тирән керү урын алмый диярлек. Әдип иҗатын өйрәнүдә икенче этап 1953 елның 25 апрелендә «Литературная газета»да шигырьләре басылып чыгу белән башлана һәм ул 1980 еллар-

га кадәр дәвам итә. Бу елларда Җәлил исемен һәм иҗатын халыкка кайтару, таныту, әһәмиятен ачу буенча гаҗәеп зур эш башкарыла. Зур хөрмәт һәм тирән ихтирам белән Г. Кашшаф, Р. Мостафин исемнәрен аерып атау дөрес булыр. Р. Мостафин остазы Г. Кашшафның урынын Җәлил фәненә нигез салучы буларак бәяләп билгеләсә [Мустафин, 2006, с. 16], үзе Җәлилнең шәхесен, көрәшен, иҗатын ил һәм дөньякүләм танытуга бөтен гомерен багышлый [Мостафин, 1982; Мустафин, 2004]. Әлеге икенче этапта Җәлил иҗатын өйрәнүгә өлеш кертүчеләрнең барысын да атап чыгу мөмкин түгел, шулай да җитди табышларга, яңа башлангычларга юл ачкан шәхесләрнең исемен күрсәтеп үтик: Р. Бикмөхәммәтов, М. Гайнуллин, Н. Юзиев, Ә. Кәримуллин, Ш. Хамматов, В. Хаков, В. Воздвиженский, Т. Галиуллин, С. Сафуанов, Ә. Мәхмүдов, К. Бадыйков һ.б. Тикшеренүчеләрнең игътибар үзәгендә Җәлил мирасын барлау һәм аны төрле телләргә тәрҗемә итү, халыкка таныту тора. Шагыйрьнең әсирлектәге тормышы озак вакыт билгесез булып кала. Шуңа да хезмәтләрдә Җәлилне көрәшче шагыйрь, патриот буларак ачуга киң урын бирелә. Аларда публицистик башлангыч киң урын алу да аңлашыла. Иҗатының кыйммәтен һәм әдәбият тарихындагы урынын ачуда ил-ватан өчен көрәшүе, интернационализм идеяләренә тугры калуы, фашизмга каршы көрәше белән үлемсезлек яулап алуы кебек җитди мәсьәләләр алгы планга чыгарып тикшерелә. Югарыда атап кителгән фәнни диссертацияләрнең нәкъ менә 1960–1980 еллар аралыгында язылуы да игътибарга лаек.

Бу елларда әдип турында күп санда фәнни-популяр китаплар, истәлек язмалары дөнья күрә. Ю. Корольков, В. Альтов, Ш. Рахманкулов, Ә. Исхак, К. Барская, Л. Небенцаль һәм башкаларның татар һәм рус телләрендәге хезмәтләрендә автобиографик фактлар, төрле истәлекләр һәм авторларның иҗат фантазияләре бергә кушылып китә. Мондый китапларның Җәлил шәхесенә игътибарны җәлеп итү, төрле буында, бигрәк тә балаларда кызыксыну тудыруда әһәмияте зур була.

1950–1980 елларда Р. Ишморат, Н. Исәнбәт, С. Агиш, Ә. Давыдов, Ш. Маннур, Ә. Гаффар, С. Хәким, Г. Хуҗиев, И. Юзиев, Р. Харис, Т. Миңнуллин, Р. Вәлиева һ.б. әсәрләре Җәлилнең әдәби образын чагылдыру ягыннан зур яңгыраш ала. Билгеле, фәнни-популяр һәм әдәби әсәрләрдә Җәлил образы реаль җир кешесе буларак сурәтләнү белән бергә, еш кына мифлаштырыла, идеаллаштырыла, җир тормышыннан күтәрелеп сурәтләнә. Бу аны, милли символ буларак, һәртөр тәнкыйтьтән өстен итеп кабул итү чагылышы була.

Җәлил иҗатын өйрәнүдә 1980–2000 еллар аралыгы үзгә урын алып тора. Билгеле өйрәнү процессы туктап калмый, әдипнең юбилейлары үткәрелә, туган көне яисә вафат булу датасы уңаеннан даими язмалар чыгып килә. Шулай да 1990 еллар башында үткән мираска ревизия ясап, Җәлил иҗатына да кара мөһер сугу, әһәмиятен шик астына алу омтылышы була. Әмма андый фикерләрне татар җәмәгатьчелеге кабул итми.

XXI гасыр башы Җәлил иҗатын өйрәнүдә яңа этап булып тора. Ул бертөрле генә түгел. Бу елларда әдип иҗаты, аннан да бигрәк шәхесе җитди бәхәсләр уртасында кала. Матбугатта Ф. Бәйрәмованың «Азатлык» радиосы редакторы булып эшләгән Гариф Солтан белән очрашуы һәм аның «Идел-Урал» легионына, җәлилчеләрнең көрәшенә, үтерелүенә шактый үзгә карашы турында язма чыга. Милли герой буларак бәяләнеп килгән шәхеснең батырлыгын шик астына алу әдәби җәмәгатьчелекне кузгатып җибәрә. Шактый язмалар дөнья күреп, Җәлилне татардан бигрәк коммунистлар илен яклап көрәшүче сыйфатында гына күрсәтүчеләр дә була. Татар җәмәгатьчелеге, шул исәптән язучыларның күпчелеге һәртөрле фараз кылуларны кире кагып, Җәлилне яклап чыга. Аеруча Р. Мостафинның дәлилле, фәнни һәм документаль нигезле мәкаләләре киң яклау таба. Аның «Җәлил эзләре буйлап...» («По следам поэта-героя») китабының кабаттан басылып чыгуы һәм 2006 елда Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләгенә лаек булуы, бу мәсьәләдә Татарстан җитәкчелегенең һәм киң катлау халыкның фикерләре уртак булуның бер чагылышы иде. Әлеге катлаулы сорауларга ачыклык кертүдә тарихчы И. Гыйләҗевнең «Идел-Урал» легионына бәйле Германия архивларында сакланган материалларга нигезләнгән хезмәтләре гаять зур роль уйный [Гилязов, 2005]. Мәскүдә яшәп иҗат итүче тарихчы галим Габделхан Әхтәмҗанның Җәлил эшчәнлеген фашизмга каршы Каршылык хәрәкәте кысаларында өйрәнүе дә Җәлил фәнендә җитди бер сәхифә булып тора [Ахтамзян, 2006]. «Идел-Урал» легионерларыннан оешкан 825 батальонның белорус партизаннарына кушылу вакыйгаларын өйрәнеп, яңа документлар тапкан Рөстәм Гайнетдинов хезмәтләре әлеге мәсьәләне фактик материаллар белән баета [Гайнутдинов, 2009].

Җәлил иҗатын өйрәнүгә, аннан да бигрәк яшь буынны тәрбияләүгә М. Җәлилнең туган җире – Оренбург өлкәсенең Мостафа авылындагы музее (мөдире Нәфисә Гобәйдуллина), Казандагы музее (мөдире Нәзирә Фәттахова), Минзәләдәге музее (мөдире Алсу Григорьева), шулай ук ТР Милли музее һәм башка төбәкләрдәге, мәктәпләрдәге музейлар да билгеле бер өлеш кертә.

Соңгы 10–15 елда әдип турында язмалар, аның китаплары басылу бермә-бер кими, әмма юбилейларына бәйле үткәрелгән фәнни конференцияләрдә, матбугатта басылган мәкаләләрдә җитди сыйфат үзгәреше күзәтелә. Әдипнең милли җирлектә формалашуын, сәнгати фикерләвенең төрле иҗат юнәлешләренә нисбәтле чагылышын методологик нигез итеп алу әсәрләрен һәм шәхесен милли тарих, милли мәдәнияткә нисбәтле һәм дөнья әдәбиятының бер өлеше буларак тикшеренүгә китерә. Бигрәк тә 2006, 2016 елларда КФУ һәм Җәлил музее, ТР Милли музее тарафыннан үткәрелгән фәнни конференция материалларында әлеге эзләнүләрнең башлангычы урын алган [Муса Джалиль, 2006; Муса Джалиль, 2016]. Мисалга кайбер тикшеренүләрнең проблемаларын гына әйтеп үтәм: Р. Мостафин һәм А. Әхтәмҗан

язмаларында Җәлил фәненең концептуаль проблемалары күтәрелә, Т. Галиуллин шагыйрь иҗатын поэзия тарихына нисбәтле тикшереп, әдәби-эстетик һәм фәлсәфи кыйммәтен ачу юлларын сыза, Р. Харис моңа кадәр читтә калып килгән мәсьәләне – Җәлил батырлыгының психологик нигезләрен өйрәнү зарурлыгын яклап чыга, Ф. Галимуллин исә М. Җәлилнең поэтик һәм гражданлык батырлыгының халыкчан нигезләрен тикшерә, Х. Миңнегулов шагыйрь әсәрләрен татар әдәбияты традицияләренә нисбәтле өйрәнә, Д. Заһидуллина шагыйрь иҗатының бер үзенчәлеген халык мифологиясе белән тыгыз бәйләнештә күрә, немец галимнәре Марк Кирхнер һәм Хотопп-Рике Мисте язмалары да яңа эзләнүләргә нигез булып тора. Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фондында Г.М. Дәүләтшин һәм Ә.М. Сабирова тарафыннан Муса Җәлил кулъязмалары тасвирлануны да М. Җәлилне өйрәнүдә әһәмиятле гамәл дип бәяләргә кирәк [Давлетшин].

М. Җәлил шәхесен һәм иҗатын Россиянең төрле төбәкләрендә өйрәнү дәвам итү дә шатлыклы күренеш. Соңгы елларда фәнни конференцияләрнең Оренбургта, Екатеринбургта, Чиләбедә, С.-Петербург өлкәсендәге Тоснода һ.б. шәһәрләрдә үтүен күрәбез. Интернет челтәрләреннән билгеле булганча, Җәлил әсәрләренә нигезләнгән «Батырлык дәресләре» илнең төрле мәктәпләрендә үтә. Иң мөһиме, бу өстән кушу буенча түгел, бәлки укытучыларның, җәмәгатьчелекнең үз теләге буенча эшләнә. Читтәге конференцияләрнең әһәмияте тагын шунда: алар татар әдибе иҗатының башка милләт вәкилләренә дә якын булуын дәлилли һәм яңа якларын ачуга китерә.

Шул рәвешле, М. Җәлил иҗаты шактый тирән өйрәнелсә дә, соңгы вакытта бу өлкәдә эшләүчеләрнең саны кимүен күрәбез. Әйтелгәнчә, әдип иҗаты буенча соңгы диссертация 1982 елда якланган, әдәбиятчылар арасында Җәлил иҗатын төп юнәлеш итеп алып, максатчан өйрәнүче юк. Җәлилне өйрәнү фәне алдында торган бурычлар турында фәнни конференцияләрдә, очрашуларда даими әйтелеп киленә, аларны, гомумиләштереп, түбәндәгечә төркемләп булыр иде.

1. Җәлил иҗатын яңа методологик принципларда тикшерүне дәвам итү:

– яшьләрне кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре кысасындагы эзләнүләргә тарту;

– әдип әсәрләрен традицияләр дәвамчанлыгында, генетик һәм типологик планда татар, төрки һәм башка халыклар әдәбияты белән чагыштырып, үзара бәйләнештә өйрәнү;

– шагыйрь тормышын һәм иҗатын, аерым алганда 1920–1930 еллардагы әсәрләрен тулы һәм объектив, һәртөрле мифтан арындырып тикшерү бурыч булып кала;

– Җәлилнең Шәрык әдипләре иҗаты белән кызыксынуы, аларны өйрәнүе билгеле, шуңа да мирасын күпгасырлык Көнчыгыш әдәбияты традицияләре, ислам тәгълиматы белән бәйләнештә тикшерү сорала;

– немец фашистлары тарафыннан үлемгә хөкем ителгән әдип шул халыкның Маркс, Гете, Гейне, Шиллер кебек бөек шәхесләрен, аларны үстергән милләтне югары бәяли алган. Димәк, әдип иҗатын милли яшәеш, милли психология һәм гомумкешелек кыйммәтләре чагылышы ноктасыннан өйрәнү мәсьәләсе калка;

– Җәлилнең гражданин һәм әдип буларак батырлыгының нигезләрен иҗат психологиясе аспектында ачу да бурыч булып кала.

2. Икенче зур бер тармак булып әдәбиятта һәм сәнгатьтә М. Җәлил образын иҗат итү тора:

– әдәбиятта, музыкада, сынлы һәм рәсем сәнгатендә яңа эзләнүләр кирәклеге бәхәс уятмый. Күптән түгел Р. Корбанның «Ватан» романы дөнья күрү – матур күренеш. Язучы герой-шагыйрьнең фашизмга каршы көрәш һәм иҗат сәхифәләре аша гыйбрәтле әдәби образын иҗат итә, «Идел-Урал» легионындагы эшчәнлегенең яңа якларына килеп чыга, бу мәсьәләдә безнең күзаллауны бермә-бер баета. Шул ук вакытта әсәрнең сәнгати эшләнешен камилләштерү сорала (публицистикага тартымлыгы ачык сизелә), язучы Җәлил образының яңа якларын ачуга да җитди яңалык алып килми. Әмма аның шәхесенә игътибарны җәлеп итүе, кызыксыну уятуы белән хуплауга лаек;

– Җәлил образын кино сәнгатендә чагылдыру да заман таләбе булып кала. Дөрес, яңа документаль фильмнар эшләү процессы турында хәбәрләр бар, бу сөендерә.

3. Россия һәм чит ил архивларында эшләүне дәвам итү мөмкинлеген табу. Р. Мостафин ачыклаганча, Төркия гражданины Казыйм Миршан саклап калган кульязманың табылу ихтималы да бар бит әле.

4. Җәлилнең Сайланма әсәрләре 3 том булып 1955–1956 елларда, 4 том булып 1975–1976 елларда, 5 том булып 2006 елда дөнья күрә. Әсәрләренең факсимиле басмасы 2000 һәм 2005 елларда басыла. ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан Муса Җәлилнең тууына 115 ел тулу уңаеннан үткәрелгән түгәрәк өстәлдә, шуларга нигезләнеп, Җәлил энциклопедиясен эшләү мәсьәләсе күтәрелде.

Әдипнең дөньякүләм танылу алуы язучы хезмәтенең мөмкинлекләрен күрсәтә. Китап, театр һәм кино, опера һәм балет буыннан буынга күчеп бара, тарихта калып, һәр яңа буын тарафыннан яңача бәяләнә. Шуңа да мәдәният аша республиканы, татар халкын киңрәк таныту бурычы алга чыга. М. Җәлил үлем куркынычы астында киләчәккә омтылыш, якты идеал, гуманистик кыйммәтләр турында яза алуы белән һәрвакыт һәм төрле буыннар өчен гыйбрәтле үрнәк булып кала. Шуның белән ул татар халкына гына түгел, бәлки кешелек дөньясына да хезмәт итә.

Әдәбият

Ахтамзян А.А. Муса Джалиль и его соратники в Сопротивлении фашизму. Казань: Идел-Пресс, 2006. 157 с.

Гайнутдинов Р. Новые документы о переходе 825-го батальона Волго-татарского легиона на сторону партизан // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2009. № 1. С. 58–72.

Гилязов И.А. Легион «Идель-Урал». Представители народов Поволжья и Приуралья под знаменами «третьего рейха». Казань: Татар. кн. изд-во, 2005. 383 с.

Давлетшин Г.М. Описание рукописей Мусы Джалиля: (Фонд поэта в ИЯЛИ) / Г.М. Давлетшин, А.М. Сабирова. Казань, 2005. 356 с.

Закирзянов А.М. Современное татарское литературоведение: достижения, проблемы и перспективы развития // Национальные литературы на современном этапе: научные концепции и гипотезы: Сборник материалов круглого стола, посвященного 80-летию создания Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (11 сентября 2019 г., г. Казань) / сост.: А.Ф. Ганиева, Ф.Х. Миннуллина, Л.Р. Надыршина. Казань: ИЯЛИ, 2019. С. 80–87.

Каримуллин А.Г., Каримуллин Ш.А. Указатель авторефератов и диссертаций по татарской филологии по состоянию на 1998 год. Казань, 2000. 160 с.

Мустафин Р. Научная публикация о жизни и творчестве Мусы Джалиля (Джалиловедение как наука) // Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века / сост. Х.Ю. Миннегулов, Н.М. Юсупова. Казань: Казан. гос. ун-т, 2006. С. 15–20.

Мостафин Р.Ә. Өзелгән җыр эзеннән: документаль повестьлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 464 б.

Муса Джалиль: жизнь и творчество через призму ценностей XXI века: Материалы Международной научной конференции «Джалиловские чтения» (15–16 февраля 2016 года) / М-во культ. РТ, Нац. музей РТ; КФУ, Ин-т филологии и межкульт. коммуникации им. Л. Толстого; Музей-квартира Мусы Джалиля; [отв. ред. С.Ю. Измайлова]. Казань: Фолиант, 2016. 447 с.

Муса Джалиль: творчество и подвиг. Взгляд из XXI века: Материалы Междунар. науч. конф. (КГУ, 21 фев. 2006 г.) и юбил. торжеств, посвящ. 100-летию со дня рожд. поэта-героя / КГУ им.В.И. Ульянова-Ленина; М-во культуры РТ; [сост.: Х.Ю. Миннегулов, Н.М. Юсупова]. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006. 152 с.

Мустафин Р. Очередная попытка принизить подвиг Мусы Джалиля и его товарищей: Ф. Байрамова пытается возвысить дело Г. Султана – предателя Родины. Имя М. Джалиля хотят очернить // Татарстан. 2009. № 1. С. 42–45.

Мустафин Р.А. По следам оборванной песни. Изд. перераб. и доп. Казань: Татар. кн. изд-во, 2004. 399 с.

Закирҗанов Әлфәт Мәгъсүмҗан улы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге мөдире